

Василь ЧУРА,

orcid.org/0000-0002-5888-3075

*доктор історичних наук, професор Львівського національного
університету імені Івана Франка
(Україна, Львів) vschbox@ukr.net*

Олександра ЧУРА,

*кандидат історичних наук, науковий співробітник музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького»
(Україна, Львів) oli.chura@i.ua*

БОРОТЬБА КДБ УРСР ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗАКОРДОННИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ СТРУКТУР НА ПОЧАТКУ ПЕРЕБУДОВИ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Наукова розвідка простежує відсутність демократичних трансформацій у зовнішній політиці КДБ УРСР, офіційно широко задекларованих ЦК КПРС на тлі перебудовних новацій у СРСР. Особливо у ставленні до українського збройного національно-визвольного руху, що розгортався у західних областях УРСР у середині ХХ ст.

Ключові слова: ОУН-УПА, КДБ, перебудова, закордонна діяльність, агентура, спецоперації.

Лім. 10.

Vasyl CHURA,

*PhD hab. (History), Professor of Lviv Ivan Franko National University
(Ukraine, Lviv) vschbox@ukr.net*

Olexsandra CHURA,

PhD (History)

*Researcher of the Museum-Memorial «Prison in Lontskyi Str.»
(Ukraine, Lviv) oli.chura@i.ua*

THE KGB OF THE USSR AND FOREIGN STRUCTURES OF OUN-UPA AT THE BEGINNING OF PERESTROIKA OF SOVIET SOCIETY

It is known that in 1986 from the platform of the XXVII Congress of the CPSU M. Gorbachev announced reforms in the Soviet Union, known as the «perestroika». At the first stage the hybridization of the planned Soviet economy with elements of a market economy in the form of state payment and self-financing was anticipated. Its beginnings in the form of a policy of the already existing model of production accelerating gave no positive results, since the later worked on the brink of opportunity and, hence, led to the necessity of a political reform in the country. It became clear that excessive party intervention in the country's socio-economic development was a key brake on its ascending dynamics. As a result, the necessity to implement political innovations in the USSR appeared as an objective necessity. Delay with its introduction could have led to unpredictable consequences and cast doubt on the expediency of the communist system in the Soviet Union. Therefore, a controlled policy of democratization, publicity and pluralism of opinions has been widely advertised as undeniable achievements of perestroika.

However, in spite of the democratic reforms in the KGB, the USSR and its regional units remained a key tool for detecting, discrediting, and, sometimes, physical destruction of the OUN members and former UPA soldiers. Thus, the secret materials of the secretariat of the UKDB (in the Ukrainian SSR) demonstrate brisk operational activities of foreign agents of the KGB in 1985 – 1986 years in the direction of complex large-scale operations implemented to compromise the OUN structures in the eyes of local authorities and to create conditions for the deportation of their members into the USSR, where they would wait for capital punishment. To this end, the Soviet state security organs used a wide range of impact on the governments of the United States, Canada, England and France, using official appeals in the courts and parliaments and giving accusatory materials, distributed propagandist literature and films in pro-communist media, published letters calling for the members of the OUN-UPA to be brought to justice. Often, such actions remained unattended by the local authorities, which caused ignoring of the evidence base provided by the USSR. However, sometimes it ended with the deprivation of citizenship of Ukrainian national liberation movement representatives, rarely – deportation. The resonant cases were suicides, intimidation of members of the USA Communist Party, the pro-Soviet newspapers editors and others.

In addition, special agencies rooted their own agents in the Ukrainian Diaspora, watched mass anti-Soviet measures to identify and neutralize attempts to intensify the anti-communist movement in the USSR. A separate sector of the KGB's activities was the follow-up to the emergence of pro-Ukrainian foreign information services, the purpose of which was to refute Soviet propaganda. By sending compromising material on the OUN-UPA members and their activities during the Second World War for publications in foreign editions, the KGB tried to artificially create a negative attitude of the world community towards the struggle of the Ukrainian people for the restoration of Ukraine's sovereignty.

Key words: OUN-UPA, KGB, reorganization, foreign activity, agents, special operations.

Ref. 10.

Василь ЧУРА,

*доктор исторических наук, профессор Львовского национального
университета имени Ивана Франко
(Украина, Львов) vschbox@ukr.net*

Олександра ЧУРА,

*кандидат исторических наук, научный сотрудник музея-мемориала «Тюрьма на Лонцкого»
(Украина, Львов) oli.chura@i.ua*

БОРЬБА КГБ УССР ПРОТИВ УКРАИНСКИХ ЗАРУБЕЖНЫХ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИХ СТРУКТУР В НАЧАЛЕ ПЕРЕСТРОЙКИ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Научная статья прослеживает отсутствие демократических трансформаций во внешней политике КГБ УССР, официально широко задекларированных ЦК КПСС на фоне перестроечных реформ в СССР. Особенно что касается отношения к вооруженному национально-освободительному движению, который разворачивался в западных областях УССР в середине XX в.

Ключевые слова: ОУН-УПА, КГБ, перестройка, зарубежная деятельность, агентура, спецоперации.

Лит. 10.

Постановка проблеми. Сторіччя минає від тоді коли у жовтні 1917 р. маргіналізована політична група більшовиків узурпувала владу в Росії, а згодом захопила й Україну. Як наслідок, у грудні 1922 р. утворено СРСР що став уособленням попередньої російської імперської традиції. Декларативно проголосивши побудову суспільства загальної рівності, більшовики одразу ж забули про ключову роль влади рад, залишивши відповідний термін у назві держави лише номінально. Насправді вони звели автократичну державу у обох її проявах – як тоталітарному, так і авторитарному. На зміну цареві і дворянству прийшли Генеральний секретар ЦК КПРС та партноменклатура. Це була продукуюча мільйони жертв державна машина, яка, маскуючись комуністичною ідеологією системно насаджувала поневоленням народам російську ментальність.

В ідеологічному аспекті відбулася підміна християнських духовних орієнтирів на комуністичні, а відтак розпочалося штучне вирощування нової історичної спільноти – «радянського народу». Йому були чужими будь-які національні ознаки, окрім російських, вміло закамouflьованих під інтернаціоналістські гасла. Конституційно задекларованим політичним осередком слугувала проросійська КПРС, що виростила із соціал-демократичних та марксистських гуртків на зламі XIX – XX ст.

Утримання комуністичної влади в УРСР не в останню чергу забезпечував КДБ. Як говорилося на сторінках таємного «Сборника КГБ СССР» у статті «В интересах безопасности агентов» особливий оперативний інтерес КДБ складали суспільно-політичні групи, що виходили з-під контролю КПРС і складали загрозу державній цілісності СРСР як у його межах, так і поза ними [10].

Аналіз досліджень. З історіографічної точки зору діяльність органів КДБ у різні роки студіюють такі науковці, як В. Ільницький [6] В. В'ятрович [1], І. Загородій [5], С. Мечник [7], С. Чертопруд [9], Р. Ратибор [8].

Мета статті. Однак такий аспект зазначеної наукової проблеми як робота органів державної безпеки за кордоном, трансформації їх рецесії світових осередків ОУН-УПА у період перебудови ще залишається поза увагою української історичної науки. Тому завданням пропонованої наукової розвідки є спроба з'ясувати ставлення КДБ закордонних структур ОУН-УПА за умов перебудовних демократичних метаморфоз. Джерельною базою наукової статті слугуватимуть неопубліковані архівні матеріали, історіографічні здобутки та періодика періоду перебудови.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зауважити, що із початком перебудови закордонні агенти КГБ продовжували активно слідкували за діяльністю проводу ОУН та колишніми членами УПА. Упродовж 1980 – 1985 рр. УКДБ УРСР з ініціативи КДБ СРСР розгорнуло широкомасштабну операцію під кодовою назвою «Возмездие». Вона охоплювала широкий спектр заходів, скерованих не тільки на компрометацію учасників ОУН-УПА, а й на їх депортацію в СРСР. З метою протидії використанню спецслужбами США учасників ОУН агенти КГБ поширювали пропагандистку літературу, розповсюджували книгу «Щоб ми не забули» і три фільми прокомуністичного змісту. До влади США направлялися звернення радянських судів із вимогою видати воєнних злочинців радянському правосуддю.

Як наслідок, при Міністерстві юстиції США сформовано відділ спеціальних розслідувань для виявлення і переслідування нацистських злочинців. Результатом його роботи стало позбавлення громадянства семи українців. Серед них двоє вчинили самогубство, Грузицький і Козій переїхали до Латинської Америки, Федоренко – депортований в СРСР. Враховуючи успішність заходів, КДБ вирішив проводити схожі спецоперації на території Канади. Видавництву газети «Toronto star» було надіслано матеріали про діяльність дивізії СС «Галичина», пропагандистська книга «Ми звинувачуємо», офіційній владі Канади було передано документи про діяльність 59 оунівців. Тому, в докладній записці «Про активні заходи проти зарубіжних організацій ОУН» голова комітету Держбезпеки Української РСР С. Муха акцентував на тому, що операція «Возмездие» дає змогу створити вигідну для Радянського Союзу негативну суспільну думку про ОУН [3, 170].

Як повідомлялося у 1984 р. в інформаційному листі зазначеного голови КДБ УРСР на адресу керівництва ЦК КПУ, контакти представників політичного істеблшменту США та ОУН зазнають пожвавлення. У зв'язку із виборами президента США оунівські осередки активізували передвиборну роботу серед української діаспори країни. 1 лютого 1984 р. у приміщенні конгресу США у Вашингтоні було проведено зібрання з приводу річниці проголошення УНР за участю діючих представників ОУН. Американську сторону репрезентували сенатори Ч. Перси, П. Сорбенс та Д. Риттері. Вони закликали оунівців до активізації антирадянської діяльності, заявивши що керівництво США сприймає ОУН як партнерів у боротьбі проти комуністичного режиму в СРСР [2, 3].

Незважаючи на це, керівник УКДБ УРСР звітував у ЦК КПУ про те, що внаслідок комплексної і тривалої спецоперації чекістів судові органи США позбавили громадянства військових злочинців Ковальчука, Дем'янюка, Лехмана що викликало стурбованість речників ОУН. Ними започатковано кампанію, скеровану на захист обвинувачуваних. Періодичне видання ОУН газета «Шлях перемоги» опублікувала відкритого листа українських дисидентів С. Караванського і Н. Строкатої до прем'єр-міністра Ізраїлю, в якому вони висловлювали незадоволення рішенням ізраїльської влади про депортацію Требліка та Дем'янюка. Правозахисники трактували такі дії як «пастку» КДБ для посилення суперечностей між євреями та українцями. У зв'язку із можливим рішенням суду США винести рішення про депортацію ще восьми членів ОУН до СРСР українські націоналісти організували збір коштів з метою спростування звинувачень КДБ у бік ОУН. Наприкінці документа зазначалося що КДБ буде продовжувати вести компрометаційну кампанію проти оунівців як нацистських спільників» [2, 35].

Наслідком такої кампанії у 1985 р. стало рішення про позбавлення громадянства США і депортацію в СРСР Ф. Федоренка. Радянська сторона вимагала надання доказів причетності депортованого до служби у СС й концентраційному таборі «Треблінка» у 1942 – 1943 рр. У результаті його було депортовано в місто Джанкой Кримської області – до місця проживання колишньої дружини. Не отримавши документів із США, КДБ встановило за депортованим нагляд [2, 82].

12 вересня 1984 р. було виявлено мертвим члена виконкому «Товариства об'єднаних українських канадців» комуніста П. Гарасима. Поліція Канади зупинилася на версії самогубства. За таких обставин КДБ скористалося нагодою звинуватити ОУН у політичному вбивстві комуніста з метою залякати батька потерпілого В. Гарасима – члена ЦК Комуністичної партії США, члена «Товариства об'єднаних українських канадців». У аналогічному контексті КДБ трактувало напад у Нью-Йорку на члена Національного комітету Компартії США, редактора газети «Українські вісті» М. Ганусяка та українського письменника в еміграції Ю. Косача [2, 26].

Використовуючи проведення XII Всесвітнього фестивалю молоді та студентів у Москві (1985), КДБ укорінило агентів у середовище учасників форуму мотивуючи тим, що, згідно з повідомленнями оперативних працівників з Канади й США, «ЦРУ в мельниківських і бандерівських навчальних центрах проводить підготовку молоді із метою пропаганди та поширення націоналістичних листівок й антирадянських матеріалів серед учасників фестивалю» [3, 64].

Поряд із оперативною роботою УКДБ уважно слідкувало за появою нових українських антирадянських закордонних інформаційних служб. Окрім створеної 28 травня 1985 р. «Європейської інформаційної служби» на базі журналу «Europe de l'Est», згодом створено «Українську інформаційну службу» в Парижі, яку очолив активіст «Союзу української молоді» Ф. Наумяк. Паризька інформаційна служба почала видавати бюлетень «Ukrain information», який поширювався у Франції, Бельгії, Швейцарії та Люксембурзі. У ньому публікувалися антирадянські статті про національно-визвольний рух українців і переслідування вільнодумців у СРСР [3, 27]. З цього приводу керівник УКДБ УРСР повідомляв про роботу щодо вкорінення працівників КДБ у середовище українських ЗМІ за кордоном.

У 1985 р. уряд Канади ініціював парламентську комісію щодо розгляду доказів стосовно причетності громадян країни до нацистських злочинів Другої світової війни. Як наслідок, КГБ УРСР з метою активізації кампанії щодо переслідування оунівського підпілля готував компрометуючі матеріали на членів ОУН, які проживали в США та Канаді. Усвідомлюючи що КДБ міг фальсифікувати доказову базу причетності ОУН до Вермахту, 6 жовтня 1985 р. у Нью-Йорку біля будинку радянського представництва було організовано мітинг протесту із вимогою заслухати в Конгресі США звіт комісії спеціальних розслідувань міністерства юстиції щодо відмови від використання будь-яких документів, наданих із СРСР [3, 165].

Про активні дії КДБ щодо розхитування організаційної єдності ОУН та розпалювання ворожечі між його членами свідчить таємна інформація «Про суперечності між зарубіжними центрами ОУН». Увага акцентувалася на тому що серед лідерів «Союзу українців Британії» (СУБ) та підрозділів ОУН існують політичні тертя. Частина членів «Союзу українців Британії» сумнівається в існуванні націоналістичного підпілля в УРСР і має намір вийти зі складу організації. Щоб запобігти цьому, депутат англійського парламенту С. Терлецький виступив із пропозицією організувати трансляції закордонних радіостанцій українською мовою. Він повідомляв, що до найближчих планів СУБ входить переправа в УРСР великої кількості антирадянської літератури політичного та релігійного змісту і протидія створенню в Англії спеціальної комісії щодо розслідування діяльності ОУН на матеріалах, наданих СРСР [3, 43].

Про заходи КДБ щодо зусиль, спрямованих на погіршення стосунків між українцями і євреями, свідчить повідомлення комітету держбезпеки «Про розвиток відносин між оунівцями та сіоністами». Використовуючи те, що пам'ятник жертвам українського і єврейського народів, встановлений «Спілкою українсько-єврейських зв'язків» в Єрусалимі у вересні 1985 р., був зруйнований, агенти КДБ доповідали у центр: подальші дії щодо погіршення взаємовідносин тривають [3, 76]. Намагаючись поглибити суперечності між «Українсько-американською координаційною радою» та єврейськими общинами США та дізнавшись про приїзд в країну представника «Спілки українсько-єврейських зв'язків» І. Кляйнера з метою порозуміння із ОУН, радянські спецоргани передали йому матеріали про «злочинну» діяльність ОУН щодо євреїв на території УРСР у роки Другої світової війни [4, 68].

Водночас КДБ УРСР передало у КДБ СРСР інформацію про намір оунівських центрів, таких як «Організація оборони чотирьох свобод України» і «Український конгресовий комітет Америки», підготувати 6 січня 1986 р. біля посольства СРСР у Вашингтоні акцію під гаслом «Пригноблене становище України в складі СРСР». Повідомлялось про закупівлю плакатів і транспарантів для мітингу. Акцентувалося на планах ораторів порушувати теми недотримання прав людини в СРСР, політику русифікації в Україні і на вимозі звільнення українських політ'язнів [4, 39].

Наукову увагу викликає випадок, що трапився із військовослужбовцем Радянської армії українцем Н. Мовчаном, який воював у Афганістані. Перейшовши на бік повстанців, він емігрував до США, де повідомив про низький моральний стан радянських солдат. Тоді КГБ звинуватило військових інструкторів ОУН які працювали із афганськими повстанцями у поширенні наркотич-

них речовин у місцях дислокації радянських військ з метою спонукання до дезертирства вихідців з України [4, 177]. У грудні 1985 р в Чикаго, з метою спростування звинувачень у співпраці із ОУН із нацистськими формуваннями, закордонним представництвом «Української головної національної ради» на з'їзді української наукової інтелігенції було створено «Українське академічне товариство» яке очолив В. Зарічний [4, 60].

Напередодні XXVII з'їзду КПРС (1986), який оголосив початок демократичних реформ перебудови, керівники «Українського національного об'єднання» М. Ромаха і В. Верига привселюдно заявили про посилення русифікації населення УРСР та порушення прав людини в СРСР. КДБ дало вказівку місцевим агентам про пошук компрометуючої інформації на голів об'єднання [4, 32]. Така ж доля чекала на активістів організації «Американці за захист прав людини в Україні». У 1986 р. вони прийняли резолюцію, скеровану на безпеку українських в'язнів Базьо, Терелі, Горбала, Шумука а також планувала подати до ООН і Конгресу США листи з інформацією про переслідування інакомислячих в УРСР й важке становище їх сімей [4, 36].

Механізмом протидії спробам спецорганів СРСР посягти ворожнечу між оунівськими організаціями було створення березні 1986 р. у Нью-Йорку «Координаційного центру проти знеславлення українського імені». Мета: зібрання та популяризація документів, які доводять антинацистську та антикомуністичну боротьбу ОУН в роки Другої світової війни. На спільному засіданні ОУН було створено структуру, перед якою поставлено завдання збору документів і матеріалів про дії ОУН-УПА на два фронти – проти радянської і німецьких влади. На цьому ж зібранні голова «Українського конгресового комітету Америки» І. Білинський звернувся до оунівців із закликком припинити внутрішні суперечностей і нагромадити «мільйонний фонд» за рахунок коштів, зібраних серед української еміграції.

Динаміку розгортання антиукраїнських заходів КДБ УРСР наглядно ілюструвала детальна довідка стосовно голови СБ ОУН, одного із керівників закордонного управління «Головної визвольної ради» М. Лебедя. Згідно із нею, до складу ОУН М. Лебідь вступив у момент створення організації у 1929 р. На початку Другої світової війни він був заступником С. Бандери та входив до складу сформованого Я. Стецьком у Львові у 1941 р. уряду «Української Держави». Від 1946 р. він співпрацював із американською розвідкою. Його завданням була підготовка оунівців до розвідувальної діяльності на території УРСР, особливо у її західних областях. У 1957 р. отримав громадянство США. Автор довідки звертав увагу керівництва на те, що М. Лебідь є одним із переконаних ворогів радянської влади і чільною фігурою антирадянської боротьби ОУН [4, 42].

Висвітлюючи діяльність «Українського національного об'єднання» в напрямі співпраці із молоддю, КДБ фіксувало формування груп у кількості 15 – 20 осіб для вивчення теорії антикомунізму і націоналізму, а також діяльність українських суботніх шкіл та створення стипендіального фонду призначеного кандидатам у члени ОУН із числа журналістів, істориків та юристів [4, 47]. Особливе занепокоєння керівництва КДБ УРСР викликала активність членів «Комітету українців Канади» С. Бжезицького, А. Щербаня, Л. Кубина. Вони намагалися отримати від українців, які приїжджали до США, інформацію про дислокацію військових об'єктів в СРСР, умови навчання курсантів військових училищ, фінансове становище Радянської армії, правила в'їзду у країну і виїзду з неї, дотримання прав і свобод громадян та становище політв'язнів і їх сімей. Усвідомлюючи співпрацю ОУН зі спецслужбами США й Канади, КДБ наполягало на необхідності збільшення кількості інформаторів в «Українському національному об'єднанні» та «Комітеті українців Канади» [4, 68].

30 квітня 1986 р. оунівські лідери провели мітинг перед представництвом СРСР при ООН в Нью-Йорку на підтримку постраждалих в аварії на Чорнобильській АЕС. У відповідь на це КДБ УРСР скерував у ЦК КПУ резолюцію № 440, в якій рекомендував обмежити інформування світової громадськості про наслідки катастрофи [4, 84]. Після смерті Я. Стецька (1986) у Мюнхені та можливістю призначення на посаду голови проводу ОУН-Б О. Коваля КДБ очікувало на зміни в тактиці дій оунівців. Бралось до уваги те, що його матір П. Коваль та чоловік її сестри В. Вінтонів проживали у селі Рахиня Долинського району Івано-Франківської області, а відтак створювали можливість впливу на О. Коваля [4, 259].

Висновки. Таким чином, проголошення перебудови у СРСР і як наслідок запевнення світової громадськості щодо втілення у країні демократичних перетворень у національному та релігійному аспектах насправді залишалися такими лише на папері. У зовнішній діяльності КДБ продовжував переслідування членів ОУН та воїнів УПА за принципом «без строку давності». Результатом були перманентні антиукраїнські акції КДБ УРСР у закордонних прокомуністичних ЗМІ, дискредитація українського повстанського руху в очах урядів США, Канади, Англії та Франції, вимоги депортації активістів ОУН-УПА та цілеспрямовані дії щодо нарощування етнічної конфронтації української діаспори із народами постраждалими у роки Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. В'ятрович В. Історія під грифом «Секретно» / Володимир В'ятрович. – Львів: Часопис, 2013. – 235 с.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 9. – Спр. 13.
3. ГДА СБУ. – Ф.16 – Оп. 10. – Спр. 13.
4. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 11-А. – Спр. 13.
5. Загородній І. М. Трагічний шлях ВНК-КДБ\ВЧК-КГБ / І. М. Загородній. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2014. – 200 с.
6. Ільницький В. Основні форми співпраці українського визвольного руху з різними соціальними групами населення у Карпатському краї ОУН / В. Ільницький // Східноєвропейський історичний вісник. – 2017. – №2. – С. 64–70.
7. Мечник С. Від оприччини до КГБ духовність московського імперіалізму / С. Мечник. – Мюнхен: Українське видавництво, 1981. – 332 с.
8. Ратибор В. КГБ и перестройка / В. Ратибор. – США: Діалог, 1991. – 16 с.
9. Чертопруд С. Андропов и КГБ / Сергій Чертопруд. – Москва: «ЯУЗА», «СКСМО», 2004. – 529 с.
10. Щербак В. В интересах безопасности агентов / В. Щербак, Р. Яковец // Сборник КГБ СССР. – 1990. – № 55.

REFERENCES

1. Viatrovych V. Istoriiia pid hryfom «Sekretno» / Volodymyr V'iatrovych. – Lviv: Chasopys, 2013. – 235 s.
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU). – F. 16. – Op. 9. – Spr. 13.
3. HDA SBU. – F.16 – Op. 10. – Spr. 13.
4. HDA SBU. – F. 16. – Op. 11-A. – Spr. 13.
5. Zahorodnii I. M. Trahichnyi shliakh VNK-KDB\VChK-KHB / I. M. Zahorodnii. – Vinnytsia: TOV «Konsol», 2014. – 200 s.
6. Ilnytskyi V. Osnovni formy spivpratsi ukrainskoho vyzvolnoho rukhu z riznymy sotsialnymy hrupamy naselennia u karpatskomu kraii OUN / V. Ilnytskyi // Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk. – 2017. – №2. – S. 64–70.
7. Mechnyk S. Vid oprychchyny do KHB dukhovnist moskovskoho imperializmu / S. Mechnyk. – Miunkhen: Ukrainське vydavnytstvo, 1981. – 332 s.
8. Ratybor V. KHB y perestroika / V. Ratybor. – SShA: Dialoh, 1991. – 16 s.
9. Chertoprud S. Andropov y KHB / Serhii Chertoprud. – Moskva: «IaUZA», «IeKSMO», 2004. – 529 s.
10. Shcherbak V. V ynteresakh bezopasnosti ahentov / V. Shcherbak, R. Yakovets. // Sbornyk KHB SSSR. – 1990. – № 55.

Стаття надійшла до редакції 31.09.2017 р.